

UOT 913(479.24)

N.K.Abdullayeva

AMEA akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu
nurrabdullayeva@gmail.com

BAKİ İQTİSADİ RAYONUNUN TİKİNTİ MATERIALLARI

Açar sözlər: *Ərazi təşkili, xammal ehtiyatları, tikinti sənayesi, dəmir-beton konstruksiyaları, təbii və iqtisadi amillər*

Məqalə “Bakı iqtisadi rayonunun tikinti materialları”nın tədqiqinə həsr edilmişdir. Burada tikinti materialları sənayesinin ərazi təşkilinin metodoloji əsasları araşdırılmış və statistik materiallar əsasında müvafiq cədvəllər hazırlanmışdı. İlk növbədə Bakıda tikinti materialları sənayesinin inkişafına təsir göstərən təbii və iqtisadi amillər təhlil olunmuşdur. Tədqiqat ərazisində tikinti materialları sənayesinin müasir vəziyyəti və perspektivləri təhlil edilməklə, qarşıya qoyulan əsas məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nail olunmuşdur. Tədqiqatın vəzifəsi Bakı iqtisadi rayonunda tikinti materialları sənayesinin inkişaf göstəricilərini təhlil etmək, ehtiyat potensiallarından istifadə istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Bu məqsədlə ölkənin tikinti materialları sənayesi və onunla bağlı müəssisələrdə qarşıya çıxan problemlərin düzgün həll edilməsi üçün statistik, riyazi analiz və digər coğrafi metodiki üsullardan istifadə edilməklə, müvafiq tövsiyələr hazırlanmışdır.

Н.К.Абдуллаева

СТРОЙМАТЕРИАЛЫ БАКИНСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

Ключевые слова: *территориальная организация, сырьевые ресурсы, стройиндустрия, железобетонные конструкции, природно-экономические факторы*

Статья посвящена изучению «Строительных материалов Бакинского экономического района». Здесь изучены методологические основы территориальной организации промышленности строительных материалов и составлены соответствующие таблицы на основе статистических материалов. В первую очередь были проанализированы природные и экономические факторы, влияющие на развитие промышленности строительных материалов в Баку. Путем анализа современного состояния и перспектив отрасли строительных материалов в изучаемой области были достигнуты основные цели и задачи. Задачей исследования является анализ показателей развития промышленности строительных материалов в Бакинском экономическом районе, определение использования резервных потенциалов. С этой целью подготовлены соответствующие рекомендации с использованием статистического, математического анализа и других географических методологических методов

для надлежащего решения проблем, возникающих в промышленности строительных материалов страны и смежных предприятиях.

N.K.Abdullaeva

BUILDING MATERIALS OF BAKU ECONOMIC DISTRICT

Keywords: *Territorial organization, raw material resources, construction industry, reinforced concrete structures, natural and economic factors*

The article is devoted to the study of "Building materials of the Baku economic region". The methodological bases of the territorial organization of the construction materials industry were studied here and the relevant tables were prepared on the basis of statistical materials. First of all, natural and economic factors affecting the development of the construction materials industry in Baku were analyzed. By analyzing the current state and prospects of the construction materials industry in the study area, the main goals and objectives were achieved. The task of the research is to analyze the development indicators of the construction materials industry in the Baku economic region, to determine the use of reserve potentials. For this purpose, relevant recommendations have been prepared using statistical, mathematical analysis and other geographical methodological methods to properly address the problems encountered in the country's construction materials industry and related enterprises.

Giriş

Problemin aktuallığı. Tikinti materialları istehsalı sahəsinin davamlı inkişaf mexanizminin formalaşdırılması böyük sosial məna kəsb edir. Belə ki, bu sahə sosial sferanın, insanların mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması imkanlarının, əhalinin yaşayış tərzinin yüksəldilməsinin mühüm göstəricisi olmaqla ölkənin sosial-iqtisadi sabilliyinə zəmin yaradır. Ona görə də müasir şəraitdə tikinti materialları istehsalı sahələrinin regional inkişafı və tikintinin səmərəliliyi problemi daha aktual xarakter daşıyır. Bakı iqtisadi rayonunun əlverişli coğrafi mövqeyi, Cənubi Qafqazda ən mühüm sənaye mərkəzlərindən biri olması, fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin dinamik inkişaf tempi tikinti materialları kompleksinin də düzgün və səmərəli ərazi təşkilini diqtə edir. Qeyd etmək lazımdır ki, Bakı iqtisadi rayonu Azərbaycanın mineral xammal ehtiyatlarının ümumi balansında sayına, tərkibinin müxtəlifliyinə və mövcud ehtiyatlarının həcminə görə ölkənin sənaye istehsalının quruluşunda mühüm yer tutur. Bakı inşaat sektorunun mərkəzi olmaqla yanaşı həm də, tikinti xammalı ilə çox zəngin bir iqtisadi rayondur. Region tikinti materialları ilə nə qədər yaxşı təmin edilsə də, hələ də ümumi tikinti təyinatlı materiallarda gətirmə məhsullar üstünlük təşkil edir və daş karxanalarında kəsilən qaya kütləsinin yarıya qədəri yararsız material kimi qalır və istifadə olunmur. Lakin daş karxanalarında yığılmış tullantılardan yığma dəmir-beton məmulatı və

konstruksiyaları istehsalında işlədilən qeyri-filiz tikinti materiallarının əvəzinə müvəffəqiyyətlə istifadə etmək mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, onların əsasında istehsal edilən dəmir-beton məmulatları və konstruksiyaları nisbətən ucuz qiymətə başa gəlir. Dəmir-beton məmulatı və konstruksiyaları istehsalı üçün kənardan gətirilən məhsullar əvəzinə həmin tullantılardan istifadə edilərsə, onun hər m³ məhsulunun maya dəyəri 10 faizə qədər azala bilər. Eyni zamanda həmin tullantılardan əsaslı tikintidə hörgü və suvaq işləri üçün materiallar hazırlanmasında, yüngül divar və binanın əsası üçün bloklar istehsalında, yüngül beton alınmasında, arakəsmələr istehsalında istifadə edilə bilər. Tullantıların əsas hissəsinin cəmləşdiyi Bakı iqtisadi rayonu respublikanın tikinti materiallarına ən böyük tələbatı olan bir regiondur. Belə ki, Azərbaycanın tikinti materiallarına olan tələbatının yarısından çoxu bu regionun payına düşür. Ona görə də daş karxanalarında əmələ gəlmiş tullantıların istehsal prosesinə cəlb edilməsinin əlverişli yollarını da məhz bu regionda axtarmaq daha məqsədəuyğun olardı. Regionda tikinti-inşaat işlərinin ahəngdar inkişafının təmin edilməsində tikinti materialları istehsalının ərazi təşkilinin yaxşılaşdırılması qarşıda duran vacib problemlərdən biri sayılır. Regionda xammal mənbələri, əmək ehtiyatları və digər imkanlardan istifadə etməklə ərazinin tikinti materiallarından kompleks qaydada istifadə etmək üçün geniş imkanlar mövcuddur.

Tədqiqatın məqsədi: Bakı iqtisadi rayonunda tikinti materialları sənayesinin ərazi təşkilinin sosial-iqtisadi vəziyyəti haqqında informasiya toplayıb emal etməklə, mövcud potensialdan istifadə səviyyəsinin qiymətləndirilməsi və ərazi təşkilinin təkmilləşdirilməsi haqqında tövsiyələr hazırlamaqdır.

Tədqiqatın vəzifələri: Bakı iqtisadi rayonunda tikinti materialları sənayesinin müasir inkişaf vəziyyətini mövcud faktiki materiallar əsasında təhlil etmək, tikinti materialları ehtiyatlarının mövcud potensialından kompleks istifadə etmək istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir.

Material və metod

“Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları”ndan irəli gələn bir sıra göstərişlər, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin, AMEA-nın Coğrafiya, Geologiya və Geofizika İnstitutlarının fond materialları, MDB məkanında və digər xarici ölkələrdə tikinti materialları üzrə tədqiqatlar aparmış alim və mütəxəssislərin sistemli araşdırmaları, ədəbiyyat materialları və praktiki tövsiyələri təşkil edir. Tədqiqat zamanı müqayisə, statistik, riyazi analiz, sistemli yanaşma metodlarından və müəllifin şəxsi müşahidə materiallarından istifadə edilmişdir.

Təhlil və müzakirə

Bakı iqtisadi rayonunun sahəsi 2,14 min km², əhalisi 3,0 mln. nəfərdən çox olmaqla, tərkibinə 12 rayon-Binəqədi, Xətai, Xəzər, Qaradağ, Nərimanov, Nəsimi, Nizami, Pirallahı, Sabunçu, Səbail, Suraxanı və Yasamal daxildir. İqtisadi rayon ölkənin şərqində, Xəzər dənizinin qərb sahillərində, olduqca əlverişli iqtisadi və siyasi-coğrafi mövqeyə malikdir. Bu regionun sosial-iqtisadi inkişafında bir çox ağır sənaye sahələri ilə bərabər tikinti materialları sahəsi də aparıcı yer tutur. Tikinti materialları sənayesi maddi istehsalın bu təmayüllü bölmələrini məhsulla təmin etməklə yanaşı, əsaslı tikintinin ahəngdar fəaliyyət göstərməsi üçün böyük imkanlar yaradır. Bakı iqtisadi rayonu ərazisində mülki təyinatlı inşaat işlərinin-yollar və küçələrin salınması, avtomobil yolları, yerüstü və yeraltı dəmir yollarının, körpü və tunellərin tikintisi, boru kəmərlərinin, rabitə və elektrik xətlərinin, su qurğularının çəkilməsi, köhnə binaların sökülməsi və yeni tikinti sahələrinin hazırlanması, sanitar-texniki işlərin, istilik və havanın soyudulması sistemlərinin quraşdırılması, ilə yanaşı, özəl və şəxsi tikililərin ildən-ilə genişlənməsi tikinti materialları sənayesinin həcmi artırmaqla yanaşı, yeni xammal mənbələrinin kəşfini, daha müasir və mütərəqqi tikinti materialları istehsalının tələb edir. Buna görə də, tikinti materialları istehsal edən müəssisələr öz fəaliyyətlərində innovativ mexanizm və strategiyalara üstünlük verməyə məcburdurlar. Azərbaycanda tikinti materialları istehsalında innovasiya yönümlü sistemin yaradılmasını şərtləndirən amillərə - yeni texnika, texnologiya, ideya və biliklərin istehsalçısı və bu texnologiyalar əsasında yeni məhsul istehsal edən sənaye müəssisələri şəbəkəsinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi aiddir. Burada əsas məqsəd tikinti materiallarının istehsalı sahəsində müasir tələblərə və standartlara uyğun istiqamətlərin müəyyən edilməsi ilə elmi texniki nailiyyətlərinin nəticələrinin tətbiqidir. Tikinti materiallarının innovasiyalı istehsalının təşkili, xüsusilə məhsulların modernləşdirilməsindən və ənənəvi tələbat məhsulların dünya standartlarına uyğunlaşdırılmasından asılıdır. Bu baxımdan tikinti materialları istehsal edən sənaye müəssisələrinin əsas vəzifələri kimi aşağıdakıları hesab etmək olar: istehsalın modernləşdirilməsi üçün proqramların həyata keçirilməsi; istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsi, məhsulların enerji səmərəliliyi və resurslara qənaət tələblərinin artırılması. Müasir dövrün əsas inkişaf istiqaməti olan və getdikcə daha da aktuallaşan bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə məsələsi tikinti materiallarının istehsalı ilə də əlaqələndirilir. İstehsal müəssisələri xərcləri mümkün səviyyəyə qədər azaltmaqla mənfəəti maksimum artırmaq üçün resursqoruyucu və az tullantılı daha effektiv tikinti materialların istehsalında maraqlıdır. Statistik göstəriciləri təhlil edərkən isə milli istehsal müəssisələrinin innovasiya xərclərinin çox az olduğunu görürük. Belə ki, innovasiyalı istehsalın təşkil edilməsi zamanı müəyyən çətinliklər yaranır. Bu çətinlikləri yaradan faktorları

aşağıdakı kimi göstərmək olar: tikinti materialları istehsal edən sənaye müəssisələrinin maliyyə resurslarının yetərli olmaması; müəssisələrdə adətən innovasiya potensialının çox az olması; innovativ texnika və metodlarının tətbiqinin böyük miqdarda xərc tələb etməsi; ixtisaslı kadr problemi; analoji tikinti şirkətləri və elmi-tədqiqat mərkəzləri ilə əlaqələrin dərin olmaması; innovativ fəaliyyətin reallaşdırılmasına dövlətin maddi yardımının az olması; tikinti materiallarının innovasiyalı istehsalında istifadə edilən yeni texnologiyalar haqqında məlumatın məhdudluğu; yeni nəsil məhsullara qarşı istehlakçıların mühafizəkar olması; innovasiyalı tikinti materiallarının istehsalının tənzimləyən qanunvericilik bazasının olmaması; riskin çoxluğu; innovasiyaya çəkilən xərclərin geri dönüşünün uzunmüddətli xarakter daşması.

Azərbaycan Respublikasının sənaye istehsalının sahə strukturunda tikinti materialları sənayesinin payı 2010-cu ildə 1,7 %, 2012-ci ildə 1,0 %, 2014-ci ildə 1,6 %, 2018-ci ildə 1,5 %, 2020-ci ildə 2 % olmuşdur. [1]. Azərbaycan ittifaq dövründə də tikinti materialları sənayesinin buraxdığı məhsulların həcminə görə Cənubi Qafqazda birinci yeri tuturdu. Təkcə Abşeron iqtisadi rayonunun Ümumittifaq tikinti materialları istehsalında xüsusi çəkisi 1970-ci ildə 76,7 %, 1985-ci ildə isə 70,7 faiz olmuşdur [2].

Respublikamız çox güclü tikinti sənayesi bazasına malikdir. Bakı iqtisadi rayonu isə zəngin tikinti xammalı ilə bu sahənin ən mühüm mərkəzlərindən biridir. Respublikanın podrat təşkilatlarının öz qüvvələri hesabına gördükləri tikinti quraşdırma işləri həcmnin 78 %-ə qədəri Bakı iqtisadi rayonunu payına düşür. Azərbaycanda ümumi tikinti işlərinin dəyəri 9778,8 mln. manat olduğu halda, bunun 78%-i (7678,6 mln. manat) Bakı iqtisadi rayonunun payına düşür. İqtisadi rayonda ümumi tikinti işlərinin dəyəri 2015-ci ildə 5823,9 mln. manat olduğu halda 2020-ci ildə bu göstərici 24,2 % artaraq 7678,6 mln. manat olmuşdur. 2020-ci ilin statistikasına görə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən 1901 tikinti təşkilatının 1251-i Bakı iqtisadi rayonunda yerləşir [3]. İqtisadi rayonda hər bir müəssisəyə 6,1 min manatlıq tikinti-quraşdırma işləri düşür. Bu işlərə tikinti-quraşdırma (yeni tikinti, yenidənqurma, genişləndirmə), əsaslı təmir, cari təmir və digər işlərin və xidmətlərin dəyəri daxildir. Cədvəl 1-də aydın görünür ki, regionda istifadəyə verilmiş yaşayış evlərini sahəsi 2015-ci ilə nisbətdə 2019-cu ildə 23 dəfə, tikinti təşkilatlarının sayı isə 22,1 %, istifadəyə verilmiş əsas fondlarda 21,5% və son 15 ildə yeni iş yerlərinin sayında 6 dəfə artım olduğu halda, əsas kapitalla qoyulan investisiya və tikinti-quraşdırma işlərinə qoyulan investisiyalarda azalma müşahidə edilir [4; 1].

Son 5 ildə Azərbaycanda tikinti materialları istehsalı ilə məşğul olan müəssisələrin göstəricisi 10% artıb və hal hazırda tikinti materialları istehsalı ilə məşğul olan 266 müəssisə fəaliyyət göstərir ki, bunların da 70%-i Bakı iqtisadi rayonunun payına düşür. Həmin müəssisələr zəngin mineral xammal

ehtiyatlarından istifadə edərək divar materialları, dəmir-beton məmulatı, sement, asbest–sement borular, tikinti gipsi, linoleum, pəncərə şüşəsi, kipsdən arakəsmələr, hörmə üçün beton qarışığı, betondan yığma tikinti konstruksiyaları, şifer və s istehsal edirlər.

Cədvəl 1

Bakı iqtisadi coğrafi rayonunda tikinti sənayesinin bəzi iqtisadi göstəriciləri

Sıra №-si	Tikinti işləri üzrə makroiqtisadi göstəricilər	İllər			2010-2015- (%)	2015-2019, (%)
		2010	2015	2019		
1	İstifadəyə verilmiş əsas fondlar, (mln. manat)	4426,0	6165,7	7854,7	28.2	21.5
2	İstifadəyə verilmiş yaşayış evlərinin ümumi sahəsi, (min m ²)	790,1	333,1	7964,1	2 dəfə azalıb	23 dəfə artıb
3	Əsas kapitala qoyulan investisiyalar, (mln. manat)	6781,4	11457,3	10893,2	2 dəfə artıb	-4.9
4	Tikinti - quraşdırma işlərinə qoyulan investisiyalar (mln. manat)	3842,0	7640,6	5313,9	2 dəfə artıb	-30.5
5	Tikinti təşkilatlarının sayı, (vahid)	700	884	1135	20.8	22,1
6	Öz güclərilə yerinə yetirilmiş tikinti işlərinin dəyəri, (mln. manat)	3055,9	5823,9	7294,5	47,5	20,2

Hal-hazırda Azərbaycanda tikinti məhsullarının istehsalında quru inşaat qarışıqlarının, o cümlədən, gips məhsullarının, kafel-metlax yapışdırıcılarının, özüyayılan, hidroizolyasion, istilikizolyasion, hörgü və suvaq qarışıqlarının, dekorativ suvaq qarışıqlarının, əhəngin və söndürülmüş əhəngin, dekstrinin istehsalı, boya məhsullarının, kərpic və s.-in istehsalı da üstünlük təşkil edir. Həmin məhsulun bir hissəsi Azərbaycandan kənara göndərilir. Cədvəl 2-dən aydın görsənir ki, ixracın əmtəə strukturunda bəzi tikinti materialları üzrə iqtisadi göstəricilər 2016-cı illə müqayisədə 2020-ci ildə duz, kükürd, torpaq və daş, əhəng, sement üzrə 2 dəfə, daş gips, asbest, slyuda, keramika və şüşədən məmulatlar üzrə 4 dəfə, keramika məmulatları üzrə 21, 6 faiz artıb. Azərbaycan tikinti materialları ixracında əsasən Rusiya Federasiyası, Gürcüstan, Polşa, İtaliya, Belarusiya, İndoneziya və digər ölkələrlə əməkdaşlıq edir.

***Azərbaycan Respublikasında ixracın əmtəə strukturunda bəzi tikinti materialları
üzrə iqtisadi göstəricilər (mln. ABŞ dolları)***

Sıra №-si	Mal qrupları	2016	2017	2018	2019	2020	2016-2020 %-lə
1	Duz, kükürd, torpaq və daş əhəng, sement	15,2	25,3	26199,6	31,7	27,1	2 dəfə artıb
2	Bitumlu maddələr, mineral mumlar	12270,2	13867,2	17878,6	17800,1	1198,1	-2,3
3	Daş, gips, sement, asbest, slyuda, keramika və şüşədən məmulatlar	0,8	7,9	4,8	3,2	2,9	4 dəfə artıb
4	Daş, gips, sement, asbest, slyuda və analoji materiallardan məmulatlar	0,5	7,4	4,1	2,1	1,8	4 dəfə artıb
5	Keramika məmulatları	0,3	0,4	0,3	0,4	0,2	21,6

2020-ci ildə Azərbaycanda istehsal edilən 3237,1 min ton sementin 94 %-i , 2945,9 min ton hörmə üçün hazır beton qatışıqının 51%-i və 56,2 min kub metr betondan yığma tikinti konstruksiyalarının 58%-i Bakı şəhərində istehsal edilib. Bu rəqəmlər isə bir iqtisadi rayonun istehsal gücünü və tikinti sənayesindəki payını göstərmək üçün kifayət qədər yüksək göstəricilərdir.

Cədvəl 3-dən aydın olur ki, 2015-ci illə müqayisədə Bakı iqtisadi rayonunda 2020-ci ildə sement istehsalında 19%, əhəng istehsalında 40%, betondan yığma tikinti konstruksiyaları istehsalında 2,5 dəfə, hörmə üçün beton qarışığı istehsalında 2 dəfə artım olduğu halda, çınqıl, qırma daş, xırda çay daşı, əhəng daşı istehsalında azalma müşahidə edilmişdir.

Cədvəl 3

Bakı iqtisadi coğrafi rayonu üzrə əsas növ tikinti materiallarının, məmulat və konstruksiyalarının istehsalı

Əsas növ tikinti materiallarının, məmulat və konstruksiyalarının istehsalı. Tikinti materiallarının növləri	2010	2015	2020	2010-a nisbətən 2015-ci ildə, %-lə	2015-ə nisbətən 2020-ci ildə %-lə
Sement, min ton	1202,0	2484,7	3051	2 dəfə artıb	19
Əhəng, min ton	-	17341,1	28669,7	-	40
Çınqıl, qırma daş, xırda çay daşı, (min ton)	-	211,1	156,5	-	-26
Əhəng daşı, min ton	-	299,6	233,0	-	-22,2
Betondan yığma tikinti konstruksiyaları (m ³)	32,3	13,1	32,5	3 dəfə azalıb	2,5 dəfə artıb
Hörmə üçün beton qarışığı, (min ton)	-	645,1	1510,3	-	2 dəfə artıb
Asfalt, (min ton)	653,3	206,9	196,9	3 dəfə azalıb	4,6

Bakı iqtisadi rayonu mişar daşı ehtiyatlarının həcminə və istismarına görə Respublikada birinci yeri tutur. Divar daşları qayaların mexanikləşdirilmiş üsulla kəsilməsi ilə əldə edilir, ona görə onlara çox vaxt mişar daşları deyilir. Divar daşları yayılma arealları əsasən Tabaşir və Neogen çöküntüləri ilə əlaqədardır. Tabaşir dövrünün divar daşları Kiçik Qafqazda, Neogen dövrünün divar daşları isə Abşeron yarımadası, Qobustan və Kür çökəkliyinin əhəng daşları ilə təmsil olunur. Əhəng daşlarının coğrafi yayılma arealının genişliyi, dəmir və avtomobil yollarına, iri yaşayış məntəqələrinə yaxınlığı, şaxtaya davamlılığı digər tikinti daşları ilə müqayisədə tikintidə daha geniş istifadəsinə şərait yaradır. Abşeronda əhəng daşlarının tədqiq olunan qalınlığı 55 m-ə qədərdir. Onların arasında Bakı iqtisadi rayonunun mişar daşına olan tələbatını ödəyən 40-dan çox karxana var: Qızıldaş qəsəbəsindən 2.8 km şimal-şərqdə yerləşən Qaraqışlaq (ümumi ehtiyatı 784 min m³), Buzovna qəsəbəsindən 1.5-

2.0 km cənub-qərbdə yerləşən Buzovna (ümumi ehtiyatı 184 min m³), Bakı şəhərindən 35 km cənub-qərbdə yerləşən Küləkli burun (ümumi ehtiyatı 46,7 mln m³), Çilov adasında yerləşən Urusus (ümumi ehtiyatı 536 min m³), Qaradağ daş karxanasından 4.5-5 km qərbdə yerləşən Çuxur-ağıl (ümumi ehtiyatı 726 min m³), Qaradağ rayonu Qızıldaş qəsəbəsindən 4-5 km şimal qərbdə yerləşən Tapdıq (ümumi ehtiyatı 301.4 min m³), Qaradağ daş karxanasından 3.0-3.5 km qərbdə yerləşən Qərbi Qaradağ (ümumi ehtiyatı 2,4 mln m³), Maştağa qəsəbəsindən 2-3 km cənub –qərbdə yerləşən Maştağa (ümumi ehtiyatı 4,1 mln m³), Bakı şəhərindən 40 km şərqdə yerləşən Zirə (ümumi ehtiyatı 611 min m³) yataqlarının demək olar ki, 90%-i istismara cəlb edilmişdir [5; 6].

Cədvəl 4

Bakı iqtisadi rayonunda qeydə alınmış əhəngdaşı (mişardaşı) yataqları

№	Yatağın adı	Yerləşdiyi yer	a) mineralların növü və dərəcəsi b) faydalı hər komponentin məzmunu c) ehtiyatların hesablanması dərinliyi d) maksimum inkişaf dərinliyi	Ehtiyatı min m ³
			A+B+C	
1	Güzdək	Bakı şəhərindən 12 km qərbdə	a) əhəng daşı, M-75-100 b) CaCO ₃ – 85-95% c) 10.6 – 16.6 m d)14 – 15 m	94859.7
2	Şahinbax	Bakı şəhərindən 12 km cənub-qərbdə	a) əhəng daşıM – 50-100 b) CaCO ₃ – 40-95% c) 12-22 m d) 5-6 m	16845
3	Şüvəlan	Şüvəlan qəsəbəsindən 3 km şimal-qərbdə	a) əhəng daşıM b) CaCO ₃ – 90-96% c) 11 m d) 9-10 m	1632
4	Nardaran	Nardaran qəsəbəsindən 3 km şimalda	a) əhəng daşı M – 50-100 b) CaCO ₃ – 81-96% c) 18 m d) 12-18 m	2448.2
5	Qaradağ-1	Bakı şəhərindən 38 km cənub-qərbdə	a) əhəng daşı M – 50-100 b) CaCO ₃ – 92-87% c)8-17 m c)14 m	58988.5
6	Karvan Saray	Bakı şəhərindən 49-56 km cənub-qərbdə	a) əhəng daşı b) Ca CO ₃ – 94% c) 20 m d) 3-5 m	8140.9

№	Yatağın adı	Yerləşdiyi yer	a) mineralların növü və dərəcəsi b) faydalı hər komponentin məzmunu c) ehtiyatların hesablanması dərinliyi d) maksimum inkişaf dərinliyi	Ehtiyatı min m ³
				A+B+C
7	Türkan-1	Türkan qəsəbəsindən 1.0-1.2 km şimal-şərqdə	a) əhəng daşı M – 150 b) Ca CO ₃ – 91% c) 7-8 m d) 2 m	1939
8	Qaradağ-II	Bakı şəhərinin Qaradağ rayonu	a) əhəng daşı b) 87.3-89.72 c) 30 m d) 20 m	23163
9	Türkan-II	Bakı şəhərindən 30 km şərqdə	a) əhəng daşı b) 2.1 m	9990
10	Atbulaq – I	Atbulaq dəmir yolu stansiyasından 6.0-6.5 km cənub-qərbdə	a) əhəngdaşı	4053
11	Atbulaq-II	Atbulaq dəmir yolu stansiyasından B 6.0 km cənub-qərbdə	a) əhəngdaşı	618
12	Sanqaçal	Sanqaçal dəmiryol stansiyasından 14-15 km şərqdə	a) əhəngdaşı b) CaCO ₃ – 90%	5069
13	Çapılmış	Sanqaçal dəmiryol stansiyasından 18 km şimal-şərqdə	a) əhəngdaşı M – 50	2471
14	Qazanaq	Bakı şəhərindən 40km şərqdə	a) əhəngdaşı M – 35-100	2781
15	Vulkan	Sahil qəsəbəsində 15 km şimal-qərbdə	a) əhəngdaşı M – 50-75	1318
16	Qaraqışlaq	Qızıldaş qəsəbəsindən 2.8 km şimal-şərqdə	a) əhəngdaşı M – 50	784
17	Buzovna	Buzovna qəsəbəsindən 1.5-2.0 km cənub-qərbdə	a) əhəngdaşı M – 50	184
18	Urunus	Suraxanı rayonu, Çilov adası	a) əhəngdaşı	536
19	Küləkli burun	Bakı şəhərindən 35 km cənub-qərbdə	a) əhəngdaşı	4673
20	Çuxur-ağıl	Qaradağ daş karxanasından 4.5-5 km qərbdə	a) əhəngdaşı M – 50-75	726
21	Plato	Bakı şəhərindən 15-20km cənub-qərbdə	a) əhəngdaşı M – 75	567.1

№	Yatağın adı	Yerləşdiyi yer	a) mineralların növü və dərəcəsi b) faydalı hər komponentin məzmunu c) ehtiyatların hesablanması dərinliyi d) maksimum inkişaf dərinliyi	Ehtiyatı min m ³
			A+B+C	
22	Tapdıq	Qaradağ rayonu, Qızıldaş qəsəbəsindən 4-5 km şimal-qərbdə	a) əhəngdaşı M – 50-75	301.4
23	Qərbi-Qaradağ	Qaradağ daş karxanasından 3-3.5 km qərbdə	a) əhəngdaşı M – 30-50	2356
24	Zirə	Bakı şəhərindən 40 km şərqdə	a) əhəngdaşı M– 30-50	611
25	Maştağa	Maştağa qəsəbəsindən 2-3 km cənub qərbdə	a) əhəngdaşı M – 35-75 c) 20 m; d) 15 m	4071
26	Hacıvəli	Pirsaatçay dəmiryol stansiyasından 30 km şimal-şərqdə	a) əhəngdaşı M-100-125 b) 2-12 m	4749

Bakı şəhərinin tikintisində üzlük daşları kimi əhəng daşlarından geniş istifadə edilir. Lakin bütün əhəng daşı yataqları bu məqsədə uyğun deyil. İncə dənəli çöküntülərdən ibarət Gülbəxt yatağı bu məqsədə uyğundur. Bu yataqda onilliklər ərzində təbii rəngini itirməyən keyfiyyətli əhəng daşı mövcuddur. Yataq Bakı şəhərindən 23 km qərbdə Qaradağ rayonu ərazisində yerləşir. Bu yataqda atıq çoxdan üzlük plitələrin istehsalı qurulub.

Bakı iqtisadi rayonu hər növ çeşiddə sement istehsal edib Azərbaycanın tələbatını ödəməklə yanaşı, hətta digər ölkələrə ixrac etmək qabiliyyətinə malikdir və sement sənayesi bazasını yaratmaq üçün zəngin xammal bazasına malikdir. Bakının ən böyük sement zavodlarından biri Qaradağ sement zavodudur. Bu zavodda xammal kimi gil, gips, pemza, əhəng daşı, qum, qumdaşı, çınqıl və digər xammal növlərindən istifadə edilir. Bu sement zavodunu əhəng daşı ilə təmin edən Qaradağ yatağı zavoddan 8 km aralıda, ümumi ehtiyatı 156,7 mln. ton olan Şahqaya əhəng daşı yatağı isə Qaradağ yatağında 36 km şimal qərbdə yerləşir.

Regionun çınqıl-qum materialı yerli və gətirmə xammal əsaslanmaqla beton və dəmir-beton, dəmir yolunun ballast təbəqəsi istehsalında, avtomobil yollarının tikintisində aparıcı yer tutur.

Şimalda Samurçaydan cənubda Astaraçaya kimi Xəzər sahilinin bütün uzunluğu boyunca dəniz qumları, çınqıllar yayılıb. Lakin IV dövrün dəniz qumu və çınqıl xammallarının keyfiyyəti olduqca aşağıdır. Bu səbəbdən

olduqca məhdud istifadə edilir. Abşeronda yalnız Qaradağ və Kaftaran yataqlarındakı qum sənaye əhəmiyyətli [5; 6]. Amma bunlar da yüksək keyfiyyətə malik deyil. Ona görə də qum-çınqıl xammalı ilə Bakını qonşu iqtisadi rayonlar təmin edir.

Gil sənayenin müxtəlif sahələrində istifadə edilir. Onlar tikinti, incə keramika, odadavamlı materiallar, sement istehsalında, tökmə məmulatların istehsalında, neft məhsullarının təmizlənməsində və başqa məqsədlərlə istifadə edilir. Respublikada hər yerdə gil ehtiyatları mövcuddur. Bu gil ehtiyatları ən çox tikinti kərpicləri, dam kirəmitləri və dulmuşluq məmulatlarının istehsalı üçün hasil edilir. Gillərin perspektiv ehtiyatları çoxdur. Azərbaycanda ümumi ehtiyatı 154,5 mln m³ olan 82 gil yatağı tədqiq edilib. Bakı iqtisadi rayonu ərazisində də kifayət qədər dəniz gil yataqları var. Zığ yatağının və Qızıldaş bölgəsinin gili çox yüksək keyfiyyətli sənaye əhəmiyyətinə malik gildir. Ümumi sahəsi 5 ha, istehsal gücü növündən asılı olaraq, hər gün 150–200 ton (20–45 min ədəd) kərpic olan Qaradağ Kərpic Zavodu Azərbaycanda aparıcı yer tutmaqla, burada yüksək keyfiyyətli kərpic istehsal olunur. Uzunmüddətli keyfiyyəti təmin etmək, habelə ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq məqsədi ilə yeni çıxarılan gil nəzarət altında xüsusi saxlanılan sahəyə çatdırılır. Məhsuldarlığı artırmaq üçün müntəzəm şəkildə yeni texnologiyaların tətbiqinə xüsusi üstünlük verilir. Hazır məhsullar Azərbaycanın tələb olunan bütün regionlarına göndərilir. Bu zavod, Qızıldaş bölgəsinin cənub-qərbindəki gil ehtiyatlarından xammal kimi istifadə edir. Ölkənin əksər regionlarında ənənəvi tikinti materialı olan kərpicdən tikilən binaların davamlı olması indiki şəraitdə, bilavasitə çox yerlərdə bu növ tikinti materiallarından istifadənin olduqca səmərəli olmasına bariz nümunədir. Ona görə də müxtəlif növ yüngül və bəzək tikinti materialı kimi respublikanın demək olar ki, bütün regionlarında kərpic istehsalının təşkilinə və artırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Bakı iqtisadi rayonunda hörgü materiallarının ərazi təşkilində Bakı şəhərinə aid olan 12 inzibati rayonun 6-sı (xüsusilə Qaradağ və Xəzər rayonları) və bu rayonlara aid olan 20-dən çox qəsəbə hörgü materialları (mişar daşı, sement, kərpic, gips, əhəng və s.) istehsalı ilə məşğul olurlar (Cədvəl 4).

Bakı iqtisadi rayonu üzrə tikinti müəssisələrinin əsas göstəriciləri isə cədvəl 5-də daha aydın əksini tapmışdır. Burada əvvəla iqtisadi rayon üzrə 2014 və 2019-cu illər üzrə tikinti müəssisələrinin sayı, görülən işlərin dəyəri və işçilərin sayı, onların arasındakı nisbət ətraflı təhlil edilmişdir. İqtisadi rayona aid olan rayonlar üzrə isə tikinti müəssisələrinin sayına görə Nərimanov (uyğun olaraq 200, 250 ədəd), Nəsimi (117, 157 ədəd), Yasamal (116, 144 ədəd), Xətai (98, 142 ədəd), Nizami (96, 116 ədəd) Binəqədi (94, 118 ədəd) və digər rayonların fərqləndiyini görürük.

Bakı iqtisadi rayonu üzrə tikinti müəssisələrinin əsas göstəriciləri

	2014			2019			2019/2014 (%)		
	Tikinti müəssisələrinin sayı, vahid	Tik. İşnin dəyər, mln manat	İşçilərin sayı, nəfər	Tikinti müəssisələrinin sayı, vahid	Tikinti işlərinin dəyəri, mln. manat	İşçilərin sayı, nəfər	Tikinti müəssisələrinin sayı, vahid	Tikinti işlərinin dəyəri, mln manat	İşçilərin sayı, nəfər
Bakı şəhəri üzrə cəmi:	889	6929,5	70032	1135	7294,6	74484	21,7	5,0	6,0
O cümlədən rayonlar üzrə									
Binəqədi	94	496,1	5960	118	774,7	6530	25,5	56,1	9,6
Xətai	98	1586,2	11915	142	946,7	11859	44,9	-40,3	-0,5
Xəzər	10	8,9	193	18	24,0	848	80,0	3 dəfə	4 dəfə
Qaradağ	18	319,1	3782	24	376,0	4979	33,3	17,8	31,6
Nərimanov	201	710,5	11075	251	900,2	12525	24,9	26,7	13,1
Nəsimi	117	709,9	5504	157	1619,1	12604	34,2	2 dəfə	2 dəfə
Nizami	96	382,6	6454	116	240,1	2923	20,8	-37,3	-54,7
Pirallahı	4	78,9	727				-	-	-
Sabunçu	36	329,2	1852	51	650,5	2793	41,7	97,6	50,8
Səbail	74	1069,1	9331	83	800,6	7891	12,2	-25,1	-15,4
Suraxanı	25	206,9	1251	31	169,2	713	24,0	-18,2	-43,0
Yasamal	116	1031,9	11988	144	793,3	11019	24,1	-23,1	-8,1

Bakı iqtisadi rayonunun tikinti materiallarının coğrafiyasında ona aid olan hər bir rayon öz üstünlükləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu sahədə Bakı şəhərinin Binəqədi rayonu xüsusilə fərqlənir. Əgər 2009-cu ildə bu rayonda 74 ədəd tikinti müəssisəsi varsa, 2014-cü ildə bu göstərici artaraq 94, 2019-cü ildə isə 118 ədəd təşkil etmişdir (Cədvəl 5). Buradakı tikinti müəssisələrinin istehsal göstəriciləri də artım dinamikası diqqəti cəlb edir. Belə ki, 2009-cu illə müqayisədə 2014-cü ildə tikinti müəssisələrinin həcmində 27 % və 2014-cü illə müqayisədə 2019-cu ildə isə 25,5 % artım müşahidə edilmişdir. Müvafiq olaraq, Binəqədi rayonunda tikinti işlərinin dəyəri 2009-cu ildə 235,5 mln. manat, 2014-cü ildə artaraq 496,1 mln. manat (və ya 2 dəfə artım), 2014-cü ilə nisbətən 56,1% artaraq 2019-cu ildə isə 774, 7 mln. manat təşkil etmişdir. Həmçinin, 2009-cu ildə Binəqədi rayonunda tikinti sahəsində çalışan işçilərin sayı 2189 nəfər, 2014-cü ildə 5960 nəfər (3 dəfə), 2019-cu ildə isə 6530 nəfər (9,6%) artmışdır.

İqtisadi rayonun yerdə qalan digər 11-i rayonu haqqında olan iqtisadi göstəricilər isə cədvəl 5-də daha müfəssəl əksini tapdığından əlavə təhlilə ehtiyac duymur.

Nəticə

Bakı iqtisadi rayonunda tikinti materialları sənayesinin ərazi təşkilinin tədqiqi ilə əlaqədar aparılan təhlillər nəticəsində aşağıdakılar alınmışdır:

- Müasir şəraitdə statistik və müşahidə materiallarının təhlili əsasında ilk dəfə olaraq regionun tikinti materialları sənayesinin ərazi təşkilinin və onun inkişaf səviyyəsinin iqtisadi-coğrafi baxımdan qiymətləndirilməsinə nail olunmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, tikinti sənayesində daha çox istifadə olunan taxta, armatur, şüşə, saxsı, santexnik və digər daha çox tələbat duyulan məhsullar əsasən xarici ölkələrdən idxal hesabına ödənildiyindən belə vacib sahələrin gömrük rüsumundan azad edilməsi və ya güzəştli şərtlərlə gətirilməsinə Dövlət səviyyəsində xüsusi nəzarət və qayğı göstərilməsi nəzərə alınmalıdır.

- Bakı şəhərinin ətraf qəsəbə və kəndlərində əvvəllər mövcud olan daş, qum karxanalarının çox hissəsi əhaliyə paylanmış və ya satılmışdır. Şəhərin əhalisinin getdikcə artmasını və ətraflara doğru böyüdüynü nəzərə alıb, periferiyalarda da yüksək mərtəbəli dövlət və ya yaşayış tikililərinin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır.

- Bakının mərkəzi hissələri tikinti meydançası, kənar qəsəbələrini sayılan Qaradağ, Güzdək, Türkan, Zirə, Maştağa və digər yaşayış məntəqələrinin sahəsi isə mişar daşı və qum istehsalı üçün hazırda istifadə edilən daş karxanaları kimi şəhərin ekoloji vəziyyətinin gərginləşməsində davamlı olaraq problem yaradan əsas amillərdən biridir. Buralarda hazır məhsuldan daha çox qırıntı materialları və əhəng daşı tozu qalıqları geniş əraziləri tutur. Belə sahələrdə təkrar emal tədbirlərinin həyata keçirilməsi təkcə tikinti xammal mənbələrinin deyil, dənizkənarı kurort-turizm zonalarının da mühafizə olunması üçün faydalı olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan daş tikinti. ARSK-nin materialları, Bakı-2021, 248 səh.
2. *Məmmədov R.H.* Azərbaycan SSR-nin Respublika daxili iqtisadi rayonları 1989, səh 88.
3. Azərbaycan regionları. ARSK-nin materialları. Bakı-2021, 884 səh.
4. Azərbaycan sənayesi. ARSK-nin materialları. Bakı-2020, səh.166.
5. *Мамедов И.А.* Стеновые камни. Геология Азербайджана, том VI. Полезные ископаемые. Баку, Изда-тел. "Nafta-Press", 2003. 462-466.
6. *Paşayev N.Ə., Abdullayeva N.K.* Azərbaycan respublikasında tikinti materialları sənayesinin ərazi təşkili və müasir inkişaf problemləri. Coğrafiya və təbii resurslar №2 (14) 2021, səh. 60-70.
7. Bakı şəhərinin statistikasi, ARSK-nin materialları, Bakı-2020.

Redaksiyaya daxil olub 04.01.2022